

Hadis Kaynaklarındaki Tefsir Bölümlerinin Taberî Tefsiri ile Mukayesesi*

Mustafa Yasin AKBAŞ^{ID}

Dr. Öğr. Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı, Afyonkarahisar, Türkiye
Asist. Prof., Afyon Kocatepe University, Faculty of Theology Department of Hadith, Afyonkarahisar, Türkiye
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0257-1694> | ROD ID: <https://ror.org/03a1crh56> | yakbas@gmail.com

Makale Bilgileri	Öz
<p>Makale Geçmişi Geliş: 04.09.2024 Kabul: 29.11.2024 Yayın: 30.12.2024</p> <p>Anahtar Kelimeler: Hadis, Tefsir, Kütüb-i Sitte, Taberî, Mukayese.</p>	<p>Tefsir rivayetlerini bir araya getirme faaliyeti müstakil Kitâbu't-Tefsîrler ile başlayıp hicrî ikinci asrın sonlarından itibaren konularına göre tasnif edilmiş hadis kaynaklarındaki tefsir bölümü oluşturulması ile devam etmiştir. Hadis kitaplarındaki tefsir bölümlerinin ilk örnekleri olan Abdullah b. Vehb ve Sa'îd b. Mansûr'un eserleri tâbiûn dönemi tefsir anlayışını yansıtan bir içerik sunarken Buhârî ile birlikte daha çok merfû ve muttasıl rivayetlerden oluşan tefsir bölümleri oluşturulmuştur. Hicrî ilk üç asır hadis kitaplarındaki tefsir bölümleri hadis-tefsir ilimlerinin teşekkül devrine ilişkin bilgilerin yanı sıra muhaddislerin tefsir bölümleri oluşturmaktaki gayesi, tefsir rivayetlerine bakışı ve eserlerinde yer verdikleri rivayetlerin Kur'an'ı tefsir imkânı hakkında bilgiler sunmaktadır. Bu makalede hadis kaynaklarındaki tefsir bölümleri Taberî'nin eseri ile mukayese edilmektedir. Taberî ilk üç asırdaki bilgileri bir araya getirip kendi yorumlarıyla zenginleştiren önemli bir müfessirdir. Onun eserinde rivayetlerin yanı sıra tarihi bilgiler, Arap dilinin kuralları, İsrâiliyyât ve şiiirlerden örnekler âyetlerin tefsirinde kullanılmaktadır. Hadis kaynaklarında ise sadece rivayetlerin (özellikle de merfû rivayetlerin) sağladığı kadar bilgi bulunmaktadır. Bu durum hadis kaynaklarında tefsir bilgisinin sınırlı seviyede kalmasına neden olmuştur.</p>

A Comparative Analysis of Tafsîr Chapters in Hadîth Sources with Ṭabarî's Tafsîr

Article Info	Abstract
<p>Article History Received: 04.09.2024 Accepted: 29.11.2024 Published: 30.12.2024</p> <p>Keywords: Hadîth, Tafsîr, Six authentic books, Ṭabarî, Comparative.</p>	<p>The compilation of tafsîr narrations, which started with the self-contained Kitâb al-Tafsîr, continued with the creation of tafsîr sections in hadîth books classified according to their subjects from the end of the second century. The books of 'Abd Allâh ibn Wahb and Sa'îd ibn Mansûr, which are the first examples of tafsîr sections in hadîth sources, reflect the understanding of tafsîr of the followers. With al-Bukhârî, however, tafsîr chapters consisting mostly of hadîth and uninterrupted narrations were formed. The tafsîr chapters in the hadîth books of the first three centuries of Hijri provide information about the development periods of hadîth and tafsîr sciences, as well as the purpose of hadîth scholars in creating tafsir chapters, their view of tafsîr narrations and the possibility of exegesis of the Qur'an by the narrations they include in their works. In this article, the tafsîr chapters in the hadîth sources are compared with al-Ṭabarî's work. Ṭabarî is an important commentator who brought together the information of the first three centuries and added his own interpretations to it. In his work, in addition to narrations, historical information, quotations from the Arabic language, examples from Isrâiliyyât and poetry are used in the exegesis of verses. In contrast, the hadîth sources contain only the same amount of information directly provided by narrations (in particular, the elevated hadîth). This situation led to a limited level of tafsîr knowledge in hadîth sources.</p>

Atıf/Citation: Akbaş, Mustafa Yasin. "Hadis Kaynaklarındaki Tefsir Bölümlerinin Taberî Tefsiri ile Mukayesesi". *Akif* 54/2 (2024), 347-364. <https://doi.org/10.51121/akif.2024.69>

***Etik Beyan/Ethical Statement:** Bu makale "Hadis Edebiyatında Kitâbu't-Tefsîrler ve Taberî Tefsiri ile Karşılaştırılması" (Doktora, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2020) başlıklı tezdeki bilgilerin gözden geçirilip geliştirilmesiyle hazırlanmıştır. / This article has been prepared by reviewing and developing the information in the thesis titled "Kitâb al-Tafsîrs in Hadith Literature and Comparison with Tabari's Commentary" (PhD, Necmettin Erbakan University Institute of Social Sciences, Konya, 2020).

"This article is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License** (CC BY-NC 4.0)" / Bu makale, **Atıf-GayriTicari (CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı** altında lisanslanmıştır."

Giriş

Hicrî ilk üç asır hadislerin kitabetiyle başlayıp tedvin ve tasnif süreci ile devam eden bir dizi ilmî faaliyetin yaşandığı dönemdir. İkinci asrın ikinci yarısından itibaren çeşitli konulardaki rivayetleri bir araya getiren küçük hacimli eserler ortaya çıkmıştır. Müstakil risalelerin tasnifi zamanla muhtelif konuları bir araya getiren musannef hadis kaynaklarının teşekkülünü doğurmuştur. Üçüncü asırda ise hadis tarihinin en önemli eserleri telif edilmiş, dinin ana konularına dair rivayetler bir araya getirilmiştir.

Tasnifin ilk örnekleri arasında yer alan konulardan birisi de tefsir muhtevalı rivayetleri toplayan eserlerdir. Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Yahyâ b. Sellâm (ö. 200/815) ve Abdürrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/826) gibi müelliflere ait müstakil Kitâbu't-Tefsîr şeklinde isimlendirebileceğimiz bu eserlerin ardından ikinci asrın sonlarından itibaren Abdullah b. Vehb (ö. 197/813) ve Saîd b. Mansûr (ö. 227/842) tarafından hadis kaynakları içerisinde bu doğrultuda bölümler oluşturulmuş, üçüncü asırda ise Buhârî (ö. 256/870) tarafından tefsir bölümlerinin en nitelikli örneği ortaya konulmuştur. Buhârî dışında Müslim (ö. 261/875), Tirmizî (ö. 279/892) ve Nesâî'nin (ö. 303/915) de tefsir bölümü oluşturması muhaddislerin tefsir rivayetleriyle alakalı yaklaşımını ortaya koyan bir çerçeve sunmuştur.

Kütüb-i Sitte kaynaklarında yer verilen tefsir bölümleri, özellikleri ve içerdiği rivayetlerin sayısı, muhtevası ve sıhhati yönüyle müfessirlerin telif ettiği eserlerden ayrılmaktadır. Bu sebeple tefsir rivayetlerinin sıhhati ile ilgili tartışmalar ve muhaddislerin eserlerinde takip ettikleri yöntemle alakalı görülebilecek bu durumun tahlili için hadis kaynaklarındaki tefsir bölümlerinin uygun bir tefsirle mukayesesine ihtiyaç duyulmaktadır.

Taberî (ö. 310/923), İslâmî ilimlerin teşekkül ettiği ve çok sayıda eserin telif edildiği bir süreçte kendine has yöntemlerle önceki kitaplardaki bilgileri bir araya getiren eserler telif etmiştir. Onun tefsiri bu yönüyle ilk üç asrın bir hülasası olup tefsir ve hadis ilmine dair önemli veriler sunmaktadır. Bu araştırmada Abdullah b. Vehb, Saîd b. Mansûr, Buhârî, Müslim, Tirmizî ve Nesâî'nin hadis kitaplarındaki tefsir bölümleri Taberî'nin tefsiriyle karşılaştırılacaktır. Muhaddislerin takip ettikleri yöntem, yer verdikleri rivayetler ve sundukları muhtevanın Kur'ân'ı baştan sona açıklamaya çalışan, alanında yazılmış en erken ve hacimli eserlerden kabul edilen Taberî'nin tefsiriyle mukayesesi İslâmî ilimlerin teşekkül dönemine ilişkin veriler sunacaktır. Özellikle hadis kitaplarındaki tefsir bölümlerinin mahiyetine dair bilgiler verecektir.

Konuyla ilgili kaleme alınmış bazı araştırmalar bulunmaktadır.¹ Ancak bu çalışmalarda hadis kaynaklarındaki tefsir bölümleri ile Taberî tefsirinin mukayesesine ilişkin bütüncül bir değerlendirme yapılmamıştır. Makalede öncelikle ortaya çıkışı ve sahip olduğu özellikleriyle hadis kaynaklarındaki tefsir bölümleri incelenip Taberî tefsirinin özellikleri kısaca ele alınacak; ardından bu eserler karşılaştırılacaktır.

¹ Taberî tefsiri ile hadis kaynaklarındaki tefsir bölümlerine ilişkin hazırlanan çalışmalardan bazıları için bk. Hasan Güç, *el-Kütübü's-Sitte'de Bulunan Tefsir Bölümleri, Mahiyetleri ve Karşılaştırılmaları* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 1990); Heribert Horst, "Taberî'nin Kur'ân Tefsiri'ndeki Rivayetler", çev. Sabri Çap, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 16/1 (2016), 309-328; Zişan Türkan, "Hadis Rivayet Geleneği ve Tefsir –Sahîhu'l-Buhârî'nin Kitâbu't-Tefsîr'i Örneği-", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2010), 249-281; Mesut Kaya, *Taberî Tefsiri'nin Kaynakları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2022); Ömer Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Tefsir Anlayışı* (İstanbul: İsam Yayınları, 2022); Mustafa Yasin Akbaş, *Kitâbu't-Tefsîr Literatürü: Teşekkül Döneminde Hadis ve Tefsir* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2023).

1. Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti Yönüyle Hadis Kaynaklarındaki Tefsir Bölümleri

Kütüb-i Sitte öncesi dönemde muhaddis veya müfessir kimliğiyle bilinen bazı âlimler tefsire dair görüş ve rivayetleri müstakil Kitâbu't-Tefsîrlerde bir araya getirmişlerdir. Herhangi bir eserden bölüm olmayan, dönemin tefsir anlayışını yansıtan bir mahiyete sahip bu eserler için müstakil Kitâbu't-Tefsir ismini takdir etmek uygun olacaktır. Bu eserler sonraki dönemde yazılan tefsirlere nispetle daha küçük hacimli olup âyetlerin izahına ilişkin nakledilen görüş ve rivayetleri derlemektedir. Hicrî ilk üç asırda telif edilen 77 müstakil Kitâbu't-Tefsîrden 10 tanesinin bir kısmı veya tamamı günümüze ulaşmış iken kalanları hadis kaynaklarındaki tefsir bölümleri ile dördüncü asrın başlarından itibaren yazılan hacimli tefsirlerde yer almıştır.²

Hadislerin konularına göre tasnifini takip eden dönemde özellikle hicrî ikinci asrın ikinci yarısından itibaren muhtelif konuları derleyen eserler ortaya çıkmıştır. Tefsire dair rivayetlere ilk defa³ Abdullah b. Vehb *el-Câmi'*inde bölüm oluşturmuştur. Saîd b. Mansûr da *Sünen*'inde tefsir rivayetlerini bir araya getirerek İbn Vehb'i takip etmiştir. Bu iki hadis kaynağındaki tefsir bölümleri kendilerine yakın dönemde telif edilen Süfyân es-Sevrî ve Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın müstakil Kitâbu't-Tefsîrlerine yakın özelliklere sahiptir. Çoğunluğu maktû' ve mevkûf rivayetlerden oluşan bu iki tefsir bölümünde sonraki dönem muhaddisler kadar dikkatli bir isnad kullanımı bulunmamaktadır. İbn Vehb'in tefsir bölümünde (378 maktû', 143 mevkûf, 201 merfû) 722 rivayet yer almaktadır. Saîd b. Mansûr'un oluşturduğu tefsir bölümünde ise (yaklaşık 1200 maktû', 800 mevkûf, 400 merfû) 2400 rivayet bulunmaktadır. Bu sayı yaklaşık aynı tarihlerde telif edilen Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın tefsirine yakın orandadır. Zira onun eserindeki rivayet dağılımı da 2451 maktû', 463 mevkûf, 434 merfû (3755 rivayet) şeklindedir.⁴ Tefsire bölüm oluşturmaları yönüyle Buhârî'ye öncülük eden bu iki muhaddisin tefsir bölümlerinde yer alan rivayetler sonraki hacimli tefsirlerin kaynakları arasında yer almışlardır.⁵

Ale'l-ebvâb hadis kitapları içerisinde tefsire yer veren muhaddisler içerisinde Buhârî, çağdaşı olan muhaddislerden ayrılan bir yöntem takip etmiştir. Onun *el-Câmi'u's-sahîh*'te merfu ve muttasıl hadisleri bir araya getirme gayretinin yanı sıra isnadsız lügavî izahları aktarması, bir hadisi farklı bölümlerde tekrar ederek hem ihtiva ettiği manaları ortaya koyması hem de isnad/metin farklılıklarına işaret etmesi tefsir bölümünde de karşımıza çıkmaktadır. Bu özellikler İbn Vehb ve Saîd b. Mansûr'un müstakil Kitâbu't-Tefsîrlere benzeyen bölümlerinden sonra hadis kaynaklarındaki kendine özgü ilk tefsir bölümünü Buhârî'nin oluşturduğu şekilde de yorumlanabilir. Kitâbu't-Tefsîr bölümünde yer alan tekrarsız 286 rivayetin büyük çoğunluğu merfû olup⁶ bu rivayetler aracılığıyla Kur'ân'ın bütüncül bir tefsirden ziyade tefsirle alakalı görülen rivayetlerin bir araya getirilmesi gibi bir amaç söz konusudur. Aslında Buhârî'nin tefsir bölümündeki rivayetlerin eserin genelinde tekrar ediyor oluşu, onun kitabının tamamının Kur'ân'ın anlaşılmasına dair bilgileri ihtiva ettiğini göstermektedir.

² Hicrî ilk üç asırda yazılan müstakil Kitâbu't-Tefsîrler ve bu eserlerin özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Akbaş, *Kitâbu't-Tefsîr Literatürü*, 51-203.

³ Fuat Sezgin tefsire dair bölüm oluşturan ilk muhaddisin Buhârî olduğunu iddia etmektedir. Ancak onun bu görüşü ortaya attığı dönemde mezkur iki eserin kayıp olduğunu hatırlatmak gerekir. Krş. Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları* (Ankara: Otto Yayınları, 2012), 145.

⁴ Bk. Sedat Yıldırım, *Mâlikî Fakîh'i Abdullah b. Vehb'in (v. 197/812) Hadisçiliği ve el-Câmi'ine Ait Tefsir Bölümü* (İstanbul: Hiperyayın, 2019), 261; Ebû Osman Saîd b. Mansûr b. Şu'be el-Horasânî, *Sünenü Saîd b. Mansûr*, thk. Sa'd b. Abdullah Âl-i Humeyyed, Hâlid b. Abdurrahman el-Cüreysî (Riyad: Dârü's-Sumay'î, 1985), 1/189 (Neşredenin Girişi); Akbaş, *Kitâbu't-Tefsîr Literatürü*, 223.

⁵ Horst, "Taberî'nin Kur'ân Tefsiri'ndeki Rivayetler", 325; Ali Akyüz, *Saîd b. Mansûr'un Musannefinin Yeniden İnşâsı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992), 45.

⁶ Tefsir bölümünde tekrarsız 179 merfû, 107 mevkûf ve maktû' rivayet bulunmaktadır.

Buhârî'den sonra tefsir bölümü oluşturan Müslim, eserini telif ederken takip ettiği yöntem sebebiyle az sayıdaki rivayeti bu kısımda ele almaktadır. Müslim bir rivayeti en çok ilgili gördüğü bölümde ve farklı tariklerini bir arada aktarması sebebiyle tefsir rivayeti olarak kabul edilebilecek pek çok rivayeti tefsir dışındaki bölümlerde ele alıp eserin tefsir bölümünde sadece 19 rivayete yer vermektedir. Ancak bu durum muhaddislerin tefsir ile ilişkilendirdikleri rivayetler hakkında çeşitli veriler sunmaktadır. Buhârî, Tirmizî ve Nesâî'nin tefsir rivayeti olarak değerlendirdikleri yaklaşık 300 rivayet Müslim'in kitabında tefsir harici bölümlerde yer almaktadır.⁷ Dolayısıyla aslında bu rivayetler tefsir kadar ahkâm, siyer ve tarih gibi konularla ilişkilidir. Müslim'in eserindeki tefsir bölümü bu yönüyle muhaddisin çeşitli rivayetleri âyetlerin anlaşılması çerçevesinde ele aldığını ve Kur'ân tefsiri kabul ettiğini göstermektedir. Muhaddisler aynı rivayetlerin delalet ettikleri mana konusunda farklı kanaatlere sahip olabilmektedir. Örneğin Bakara Sûresi 183. âyetinin tefsirinde Buhârî ve Nesâî tarafından Hz. Aişe'den nakledilen Ramazan orucunun farz kılınmasından önce Aşure orucunun tutulması hakkındaki ilgili rivayetlere yer verilmektedir. Bu rivayetler aynı müellif tarafından Savm ve Menâkıb bölümlerinde tekrar ederken Müslim bütün rivayetleri Sıyâm bölümünde bir arada nakletmektedir.⁸

Tefsir bölümü oluşturan bir diğer muhaddis Tirmizî, eserin tamamında uyguladığı "isnad veya metin kusurlarına temas etme" metoduna tefsir bölümünde de yer vermektedir. Bu yüzden onun eseri tefsir rivayetlerinin değerlendirildiği ilk hadis kitabı olma özelliğine sahiptir. Tirmizî hocası Buhârî gibi Hz. Peygamber'den nakledilen merfû rivayetleri öne çıkardığı tefsir bölümünde⁹ ayrıca mukaddime sayılabilecek bir bâb oluşturup Kur'ân tefsirinde rivayete olan ihtiyaca işaret etmektedir.¹⁰

Kütüb-i Sitte müelliflerinden tefsir bölümü oluşturan son muhaddis Nesâî'dir. Ancak onun *es-Sünenü'l-kübrâ*'daki tefsir bölümü *el-Müctebâ* içerisinde yer almamaktadır. Bu durum tefsirin aslında Nesâî'nin müstakil eserlerinden olduğu yönünde kanaatlere¹¹ sebep olsa da yapılan incelemelerde *es-Sünenü'l-kübrâ*'nın bölümlerinden kabul edileceğine yönelik veriler daha kuvvetli görülmüştür.¹² Buhârî gibi eserinde tekrarlar aracılığıyla bir rivayetten farklı manalar çıkarmaya gayret eden Nesâî, Kütüb-i Sitte musannifleri içerisinde en hacimli tefsir bölümünü oluşturan kişidir.¹³ Tefsir ile dolaylı alakalı rivayetlerin de yer aldığı bu tefsir bölümü¹⁴ sonrasında hadis kaynaklarında tefsir bölümleri faaliyeti yerini müstakil hacimli ve Kur'ân'ı baştan sona tefsir eden eserlere bırakmıştır. Nitekim Taberî ve İbn Ebû Hâtim (ö.

⁷ Akbaş, *Kitâbu't-Tefsîr Literatürü*, 175-176.

⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Şuayb el-Arnaût, Âdil Mürşid (Beyrut: er-Risâletü'l-Âlemiyye, 1436), "Tefsîr", Bakara (2), 24, "Savm", 1, "Menâkıb", 26; Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Hasan Abdulmun'im Şelebî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 3/321 (Savm), 10/22. Krş. Ebû'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh* (Beyrut: Dâru İhyâ't-Türâsî'l-Arabî, ts.), "Sıyâm", 113-121. Ayrıca bk. Akbaş, *Kitâbu't-Tefsîr Literatürü*, 232-233.

⁹ Tefsir bölümünde 317 (tekrarsız) rivayetten 254 rivayet merfû iken 63 tanesi mevkûf ve maktû türündedir.

¹⁰ Tirmizî "Kur'ân'ı re'yi ile tefsir eden kimsenin durumu" ismini koyduğu bu babda üç rivayet zikredip değerlendirmelerde bulunmuştur. Onun bu yöntemi Abdürrezzâk'ın (ö. 211/826) tefsirini anımsatmakla birlikte Tirmizî ondan farklı olarak bu rivayetler hakkında düşüncelerini de aktarmaktadır. Krş. Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî Tirmizî, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Salih b. Abdülaziz b. Muhammed (Riyad: Dâru's-Selâm, 1999), "Tefsîru'l-Kur'ân", 1; Ebû Bekir b. Hemâm es-San'ânî Abdürrezzâk, *Tefsîru Abdürrezzâk*, thk. Mahmud Muhammed Abduh (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419), 1/252-255.

¹¹ Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer el-İşbîlî İbn Hayr, *Fehresetü İbn Hayr el-İşbîlî mâ revâhu an şuyûhihî mine'd-devânîni'l-musannefe fî durûbi'l-ilm ve envâ'il-ma'ârîf*, thk. Muhammed Fuâd Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419), 93; Ebû Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1427), 11/83.

¹² Görüşler ve değerlendirmesi için bk. Akbaş, *Kitâbu't-Tefsîr Literatürü*, 195.

¹³ Nesâî tefsir bölümünde tekrarsız 493 rivayete (358 rivayet merfû, 135 rivayet mevkûf ve maktû) yer vermektedir.

¹⁴ Örnekler için bk. Akbaş, *Kitâbu't-Tefsîr Literatürü*, 201-202.

327/938), Nesâî'ye yakın dönemde yaşayıp ilk üç asırdaki tefsire dair bilgileri büyük ölçüde toplamışlardır.¹⁵

Hadis kaynaklarındaki tefsir bölümleri İbn Vehb ve Saîd b. Mansûr ile Kütüb-i Sitte müelliflerinin eserleri şeklinde ikiye ayrılabilir. İlk gruptaki tefsir bölümlerindeki rivayetlerin türü, sıhhat durumu ve sundukları muhteva, çağdaşı olan ulemanın müstakil Kitâbu't-Tefsîrlerine yakındır. Yani çoğunlukla maktû' ve mevkûf rivayetinin yer aldığı bu iki tefsir bölümünde âyetlerin anlaşılmasına yönelik sürdürülen tefsir faaliyetlerinin kaydedilmesi sonucunda lügavî izahlar ve kısa açıklamalar öne çıkmaktadır. Buhârî ile birlikte tefsir bölümleri merfu ve muttasıl rivayetlerden oluşmaya başlamış, sıhhat vurgusu öne çıkmış, müstakil Kitâbu't-Tefsîrlerin aksine doğrudan âyetin izahından ziyade âyetle irtibatlı görülen rivayetlerin bir araya getirilmesi şeklinde gerçekleşmiştir. İlk dönem müfessirler hakkındaki eleştiriler¹⁶ ve bu isimlerin naklettiği rivayetlere ilişkin güvenmeme durumu müstakil Kitâbu't-Tefsîrlerdeki rivayetlerin az bir kısmının hadis kitaplarındaki tefsir bölümlerine kaynaklık etmesine neden olmuştur. Buhârî'nin merfu olmayan isnadsız lügavî izahları nakletmesi müstakil Kitâbu't-Tefsîrler ile hadis kaynakları arasındaki benzerliğe örnek sayılabilir. Bunun dışında muhaddisler ilk dönem tefsir faaliyetine, tefsir rivayetlerinde ortaya çıkan sıhhat sorununa ve hicrî üçüncü asırdaki merfû rivayetleri öne çıkarma gayretine uygun olarak hareket etmişler ve tefsir bölümlerinin mahiyetini bu hususlar belirlemiştir.

Muhaddislerin tefsir bölümlerinde daha çok (Kütüb-i Sitte'deki bütün konularda olduğu üzere) tefsir ile alakalı merfû rivayetleri bir araya getirdikleri görülmektedir. Onların bu yaklaşımı "Kur'ân'ın tefsiri sadece bu rivayetlerle gerçekleşmelidir" şeklinde yorumlanmamalıdır. Zira Müslim'in 300 kadar rivayeti eserin genelinde muhtelif bölümlerde ele alması, Buhârî'nin tefsir bölümünde zikrettiği rivayetlerin büyük çoğunluğunu eserin muhtelif yerlerinde tekrar etmesi aslında Kitab-Sünnet bütünlüğüne ve Hz. Peygamber'den nakledilen bilgilerin tamamının Kur'ân tefsirine konu edinebileceğine delalet etmektedir.

Hadis kaynaklarındaki tefsir bölümlerine dair daha fazla bilgiyi (tekrara düşmemek amacıyla) Taberî'nin eserini ana hatlarıyla inceledikten sonra mukayese kısmında zikredeceğiz.

2. Hicrî İlk Üç Asırdaki Tefsir Bilgisinin Derlenmesi: Taberî Tefsirinin Özellikleri

Taberî, ilk üç asırda telif edilen kitapları inceleyerek bunlardaki bilgileri kullanmış ve yeni yöntemler deneyerek literatürde yer edinmiş bir alimdir. Hadis, fıkıh, tefsir, tarih ve kıraat alanlarında şöhret bulmuş; telif ettiği tefsirinden dolayı "imâmü'l-müfessirîn" lakabıyla anılmıştır.¹⁷ Cerîriyye ismiyle bilinen bir mezhebin kurucusu olduğu ancak fazla takipçisi olmadığı için bu mezhebin unutulduğu söylenmektedir.¹⁸

Taberî'nin eserlerinin genelindeki derleme ve yeni bir yöntem ortaya koyma çabası *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân* isimli tefsirinde de karşımıza çıkmaktadır. Onun tefsiri bir nevi ilk üç asırdaki tefsir bilgisi ve rivayetlerini derleyen ansiklopedi hüviyetindedir.¹⁹ Ancak burada sadece derleme yapmamış, görüş-rivayetleri aktarıp kendisi de değerlendirmede

¹⁵ Taberî ve İbn Ebû Hâtîm'in dışında İbnü'l-Münzîr'in (ö. 318/930) eseri günümüze ulaşmayan ilk üç asırdaki tefsir bilgisini derleyen kitaplardandır.

¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Yasin Akbaş, "Muhaddislerin Hicrî İkinci Asır Müfessirleri Hakkındaki Eleştirileri: Gerekçeler ve Etkiler", *Hicri İkinci Asırda İslâmî İlimler- 3*, ed. Hidayet Aydar vd. (Ankara: İksad Yayınları, 2022), 41-56.

¹⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu't-Taberî: Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm (Mısır: Dârü'l-Meârif, ts.), 1/11 (Neşreden Girişi); İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2015), 528.

¹⁸ Muhammed ez-Zühaylî, *el-İmâm et-Taberî* (Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1999), 162.

¹⁹ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 545.

bulunmuştur. Bu yüzden tefsiri eşsiz görülmüş, kendisi müfessirlerin önderi kabul edilmiştir.²⁰

Kur'ân'ın tamamını tefsir eden eserinin mukaddimesinde re'y ile tefsiri zemmeden rivayetleri aktaran Taberî, bazı meselelerin sadece Hz. Peygamber'in bildirmesiyle bilinebileceğini, bu tür konular hakkında bilgisi olmadan konuşan kimsenin isabet etse dahi zanda bulunacağını belirtmektedir.²¹ Zira kendisi de naklettiği rivayetlerin ardından kendi görüşlerini zikretmektedir. Bu yüzden Taberî'nin rivayetlerden hareketle rey' ile kastının "Kur'ân'ın gayesi olmadığı halde tefsiri siyasi, mezhebi vb. şahsi yönlere çevirmek" olduğu söylenmiştir.²²

Mushaf sırasına göre Kur'ân'ı tefsir eden Taberî, ilk olarak sûrelerin isimleri hakkında bilgi vermektedir. Ardından âyet veya âyet grupları hakkında kısa açıklama yapıp rivayetlere "zikru men kâle zâlik" (bu görüşü savunanlar) diyerek yer vermektedir. İsnadı dikkatli kullanan müellif, görüşünün aksine olan rivayetleri de aktarmaktan geri durmamakta ve son olarak tercihini "kâle Ebû Câfer" lafzıyla ortaya koymaktadır. Âyetlerin lafızlarındaki geniş dil bilgisinden yararlanan Taberî'nin ihtilaflı konularda çoğunlukla dil ve usul temelli bir tercihte bulunduğu tespit edilmiştir.²³

Taberî hadis ilminde sahip olduğu behre sebebiyle güvenilir kabul edilmekle beraber eserinde isnadları dikkatli bir şekilde aktarmasına rağmen zikrettiği bütün rivayetler sahih görülmemiştir. Kimi zaman zayıflığı bilinen rivayetleri âyette yer alan lafızları açıklarken kullanmaktadır. Burada şer'î hüküm ortaya koymayan Taberî bu tür rivayetlerle âyetlerdeki manayı tespiti de çaba göstermemektedir.²⁴ İhtilaflı durumlarda zayıflık sebebinin belirtmeden rivayetlerin sıhhat durumuna işaret edebilmektedir.²⁵

Taberî, ilk üç asırda telif edilen tefsire dair birçok eseri kaynak olarak kullanmıştır. Konuyla ilgili doktora tezi hazırlayan Heribert Horst, Taberî'nin 5 isnad kalıbını eserinin tamamında kullandığını belirtmektedir. Alî b. Ebû Talhâ (ö. 143/760), Mücâhid (ö. 103/721), Abdurrahmân b. Zeyd b. Eslem'in (ö. 182/798) tefsirleri, İbn İshâk'ın (ö. 151/768) *Megâzi'si* ve İbn Sa'd'ın bir eseri Taberî'nin yanında bulunmaktadır.²⁶ Bu isimler dışında İbn Ebû Necîh (ö. 131/748) aracılığıyla İbn Abbas (ö. 68/687-88) ve Mücâhid'in yaklaşık 700 rivayetine ulaşmıştır.²⁷ Katâde'nin (ö. 117/735) 5379 rivayeti Taberî'nin tefsirinde yer almaktadır.²⁸ Taberî, Dahhâk b. Müzahîm (ö. 105/723), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Atâ b. Ebû Rebâh (ö.

²⁰ Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sabit el-Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422), 2/164; Ebû'l-Abbas Takıyüddîn Ahmed b. Abdilhâlim İbn Teymiye, *Mukaddime fî usûli't-tefsîr* (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1490), 37; Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1396), 95.

²¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Mahmud Muhammed Şâkir, Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Dâru İbni'l-Cevzi, ts.), 1/77-79.

²² Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 538.

²³ Taberî, ihtilaflı meselelerde 840 dil ve usul temelli, 41 icma, 69 sahih haber, 11 tarihsel ve toplumsal gerçekler, 6 tabii gerçeklerden hareket ederek tercihte bulunmuştur. Bk. Atik Aydın, *Taberî'nin Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi* (Ankara: Ankara Okulu, 2005), 168-169.

²⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/453 (Muhakkikin değerlendirmesi; dipnot 2).

²⁵ Muhammed b. Abdullah b. Ali Hudayrî, "et-Tefsîr bi'l-eser beyne İbn Cerîr ve İbn Ebî Hâtim", *Mecelletü'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye* 4 (2009), 128; Aydın, *Taberî'nin Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi*, 32.

²⁶ Horst, "Taberî'nin Kur'ân Tefsiri'ndeki Rivayetler", 327-328.

²⁷ Fuat Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî: ulûmu'l-Kur'ân ve'l-hadîs*, çev. Mahmud Fehmî Hicâzî (Riyad: Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1983), 1/71; Müsâid b. Süleymân et-Tayyâr (ed.), *Mevsû'âtü't-tefsîri'l-me'sûr: ekberu camî' li-tefsîri'n-Nebî (s.a.s.) ve's-sahâbe ve't-tâbiîn ve tâbiîhim ma'zuvven ilâ masâdirihî'l-asliyye* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1439), 1/53.

²⁸ Sezgin, *Târîh*, 1/88; Muhammed b. Abdullah b. Ali Hudayrî, *Tefsîru't-tâbiîn: arz ve dirâse ve mukârene* (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1420), 1/279; Horst, "Taberî'nin Kur'ân Tefsiri'ndeki Rivayetler", 325. Ayrıca bk. Kaya, *Taberî Tefsiri'nin Kaynakları*, 117-317.

114/732), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814), Zâide b. Kudâme (ö. 161/777), Hüseyim b. Beşîr (ö. 183/799), İsmâil b. Uleyye (ö. 193/809), Muhammed b. Fudayl ed-Dabbî (ö. 195/811), Ravh b. Ubâde (ö. 205/820), Yezîd b. Hârûn(ö. 206/821), Abdürrezzâk b. Hemmâm ve Kabîsa b. Ukbe'nin (ö. 215/830) eserlerinden de nakilde bulunmuştur.²⁹

Tefsirin kaynak yapısı eserdeki rivayet türlerini de belirlemektedir. İlk üç asırda telif edilen müstakil Kitâbu't-Tefsîrlerde çoğunlukla maktû' ve mevkûf rivayet bulunmaktadır. Taberî'nin eserindeki yaklaşık 35.000 rivayetin büyük çoğunluğu tâbiîn ve tebe-i tâbiînden (yaklaşık 23.000 rivayet) nakledilmektedir.³⁰ Eserde sahabeden 9.000 civarında rivayet ve Hz. Peygamber'den 3.000 civarında rivayet aktarılmaktadır.³¹ Bu rivayetler hakkında yapılan bir incelemeye göre yaklaşık 26.000 rivayet doğrudan anlama katkı sağlayacak muhtevada olup 4850 rivayet kelime izahı, 2265 rivayet şer'î hüküm, 1960 rivayet ise esbâb-ı nuzûl bilgisi sunmaktadır.³²

Taberî, kendisinden önce dağınık halde bulunan büyük birikimi bir araya getirerek sistematik hale getirmiştir. Bu yüzden onun eseri ilk devir Kur'ân tefsirinin son sözü olarak kabul edilmiştir.³³ Taberî'den önce küçük hacimli müstakil Kitâbu't-Tefsîrler ve hadis kaynaklarındaki tefsir bölümleri bulunurken ondan sonra (farklı yöntemlerle) Kur'ân'ın tamamına şamil hacimli eserler hazırlanmıştır.

3. Hadis Kaynaklarındaki Tefsir Bölümleri ile Taberî Tefsirinin Karşılaştırılması

Tefsir bölümleri ale'l-ebvâb hadis eserlerinde tefsirle alakalı rivayetlerin yer verildiği kısımlardır. Kur'ân'ın bir bütün olarak tefsir edilmesi amacı bulunmamaktadır. Taberî ise doğrudan tefsir gayesiyle oluşturduğu eserinde rivayetler dışında lügavî izah, fikhî görüş, itikadi meseleler, tarihi veriler gibi pek çok unsuru değerlendirmelerine dâhil etmektedir. Bu yönüyle tefsir bölümleri rivayetlerin tespitine imkân sağlayıp sınırlı bir şekilde manayı ortaya koymakta iken Taberî, tefsire konu edindiği nakilleri kendi açıklamalarıyla destekleyerek âyetlerdeki manaları ortaya koyma imkânına sahip olmaktadır.

3.1. Metodları

Kendisine has metodları bulunan ve telif amaçları farklı olan bu iki tür doğal olarak birbirinden farklı özelliklere sahiptir. Yine de tefsir bölümleri ile Taberî'nin tefsiri kimi yönlerden birbirlerini anımsatan yöntemlere sahiptir. Muhaddisler bir müfessir gibi hareket etmese de Buhârî'nin eseri boyunca yer verdiği lügavî izahlar örneğinde olduğu gibi tefsirlerdeki bilgilerin bir kısmı hadis kaynaklarında yer bulabilmektedir. Buhârî bu tür bilgileri merfû rivayetlerden ayrı değerlendirerek isnadsız aktarmakta beis görmemekte ve eserin genelinde bulunan bu nakilleri tefsir bölümünde yoğunlaştırmaktadır. Taberî de tefsirindeki bilgileri isnadıyla nakletmeye gayret ederken lügavî izahları isnadsız aktarmaktadır.³⁴

Taberî ile muhaddislerin benzer yöntem kullandıkları bir diğer husus zayıf rivayetlere yer verme şekilleridir. Tirmizî diğer muhaddislerden farklı davranarak eserinde bazı zayıf

²⁹ Sezgin, *Târîh*, 1/89, 92, 93, 94, 185; Hâlid b. Yûsuf el-Vâsıl, *Tefsîru etbâi't-tâbiîn: arz ve dirâse* (Riyad: Merkezi Tefsîr li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 1437), 126; Müsâid b. Süleymân et-Tayyâr, *Mevsû'âtü't-tefsiri'l-me'sûr*, 1/271; Abdülhamit Birışık, "Hasan-ı Basrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/302.

³⁰ Eserdeki rivayet sayısı muhakkiklerin sayım şekline bağlı olarak değişmektedir. Hudayrî, "et-Tefsîr bi'l-eser beyne İbn Cerîr ve İbn Ebî Hâtim", 77-78; a.mlf. *Tefsîru't-tâbiîn*, 1/75-76.

³¹ Hudayrî, "et-Tefsîr bi'l-eser beyne İbn Cerîr ve İbn Ebî Hâtim", 60, 69.

³² Hudayrî, "et-Tefsîr bi'l-eser beyne İbn Cerîr ve İbn Ebî Hâtim", 94 (dipnot 1).

³³ Abdülhamit Birışık, "Tefsir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 40/285.

³⁴ Örnekler için bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 4/150, 512, 5/379, 6/12.

rivayetleri aktarıp değerlendirmede bulunmaktadır.³⁵ Taberî ise özellikle ihtilaflı meselelerde rivayetlerin sıhhat durumları hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca âyetten hüküm çıkarma veya âyetin anlaşılması gayesi dışında lafızlara dair açıklamalarda kimi zayıf hadislerle yer verdiği görülmektedir.³⁶ Yine Tirmizî'nin tefsir bölümünün girişinde yer verdiği bâb ve Taberî'nin mukaddimesi birbirlerine benzemektedir. Tirmizî rivayete yer vereceğini ima ettiği bu mukaddimede Kur'ân tefsirinde re'y ile yorumun yanlış olduğunu bildiren rivayetleri aktarmaktadır. Taberî ise kapsamlı girişinde bu meselenin dışında başka konulara da temas etmektedir. Bu yönüyle Taberî'nin mukaddimesi Tirmizî'nin girişte oluşturduğu bâbı da içermektedir.³⁷

Muhaddisler daha çok hikmet/hüküm çıkarmak ve farklı tariklerine yer vermek amacıyla eserin farklı bölümlerinde rivayetleri tekrar edebilmektedir. Özellikle Buhârî ve Nesâî bu yöntemi yoğun olarak uygulamışlardır. Müslim bir rivayetın bütün tariklerini bir arada vermeye gayret ederken Tirmizî de az sayıda rivayeti tekrar etmektedir. Bunun dışında müelliflerin âyet-hadis ilişkisine dair farklı yaklaşımları sebebiyle eserlerdeki tefsir edilen âyet sayısı farklılık göstermiştir. Böyle olunca kimi zaman âyetle doğrudan alakalı olmayan rivayetler tefsir bölümlerinde yer almıştır. Ancak Taberî böyle bir yöntemle hareket etmemiştir. Doğrudan âyetin anlaşılmasına yönelik rivayetlere yer vermiştir. Muhaddisler değerlendirme yapmadan ve çoğunlukla merfû rivayetleri zikrederken Taberî farklı rivayetler aktarıp değerlendirme yapmıştır. Böylece âyetin tefsirini genişçe ele alabilmiştir.

Buhârî'nin eserinde tekrar ederek yer verdiği Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir arasında geçen şu hadise müelliflerin yöntemini izaha örnek teşkil edebilir. Sevr mağarasında iken Hz. Ebû Bekir "Ey Allah'ın Resulü! Müşriklerden birisi ayağını kaldırırsa bizi görür" deyince Hz. Peygamber "Üçüncüleri Allah olan iki kişi hakkında ne düşünüyorsun?" şeklinde cevap vermiştir.³⁸ Buhârî'nin Tevbe Sûresi 40. âyeti ile ilişkili olarak tefsir bölümünde naklettiği bu rivayeti Tirmizî tefsir bölümünde Müslim ise sahabenin fazileti kısmında aktarmaktadır.³⁹ Tirmizî'nin isnada ilişkin açıklamaları dışında herhangi bir bilginin bulunmadığı tefsir bölümlerinde âyetin tefsirine dair sınırlı bilgi sunulmaktadır. Müslim ise bu rivayeti tefsirden daha çok Hz. Ebû Bekir'in fazileti kapsamında değerlendirmiştir.

Aynı âyet hakkında Taberî'nin eserinde daha geniş bilgi bulunmaktadır. Öncelikle Taberî'ye göre âyet, Allah'ın Hz. Peygamber'e her halükarda yardım edeceğini ifade etmektedir. Ardından lafızları açıklayan Taberî, âyetteki "iki kişiden birisi" ibaresinin Hz. Peygamber ile Hz. Ebû Bekir'e delalet ettiğini belirtmektedir. Yine bu kısımda Müslümanların sayısı az iken Allah'ın resulüne yardım ettiğini, sayıları çoğaldığında da resulünü yüz üstü bırakmayacağını vurgulamaktadır.⁴⁰ Âyetin tefsirinde Sevr mağarasında yaşanan hadise hakkındaki rivayetleri aktaran Taberî, hadis kaynaklarındaki bu rivayet dışında mağara etrafında yaşananlara dair diğer bilgileri de konuya dâhil etmektedir. Tabî'n ve tebe-i tabî'n müfessirlerinin de görüşlerini dile getiren Taberî; mağarada geçen süre, Hz. Ebû Bekir'in daha sonraki bir dönemde bu âyetin kıraatini işitince ağladığına ve kendisinin mağarada olan kişi olduğunu ifade ettiğine dair rivayetlere de temas etmektedir.⁴¹ Âyetin ikinci kısmındaki lafızları da benzer bir yöntemle ele alan Taberî, İbn Abbas'ın rivayetinin yanında âyet lafızlarının i'rabına ilişkin bilgileri eserinde aktarmaktadır.⁴² Bu âyet özelinde ihtilaf

³⁵ Örnekler için bk. Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 5, 6, 16, 22 47, 63, 92.

³⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/453 (dipnot 2).

³⁷ Krş. Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 1; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/8-113.

³⁸ Buhârî, "Tefsîr", Berâe (9), 9, "Fezâilu's-Sahâbe", 2, "Menâkıbu'l-Ensâr", 45.

³⁹ Müslim, "Fezâilu's-Sahâbe", 1; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 10.

⁴⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 14/257-258.

⁴¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 14/258-260.

⁴² Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 14/261-262.

bulunmaması sebebiyle farklı görüşlere yer vermeyen müellif eserindeki yönteme uygun bir şekilde âyeti bütüncül olarak değerlendirebilmektedir.

Örnek olarak zikrettiğimiz bu âyetin tefsiri için lafzî izahlara ve tarihi bilgilere başvurmak gerekmektedir. Tefsir bölümleri bununla ilgili sadece rivayetlere yer verebilmektedir. Taberî ise aksine rivayetlerin yanında lügavî izahlar, tarihi bilgiler ve görüşünü teyit eden müfessirlerin yorumları gibi farklı unsurları konuya dâhil edebilmektedir. Dolayısıyla tefsir bölümlerinde rivayetin sağladığı kadar bilgi sunulurken Taberî'nin tefsirinde rivayet dışındaki bilgi ve yorumlar aracılığıyla geniş malumat okuyucuya aktarılmaktadır.

3.2. Yer Verdikleri Rivayetler

Tefsir bölümlerinde sınırlı sayıda ve çoğunlukla merfû rivayetlerden oluşan bir içerik bulunmaktadır. Taberî'nin eserinde ise merfû rivayetlerin yanı sıra mevkûf ve maktû' rivayetler yer almaktadır. Bundan dolayı rivayet sayıları arasında kıyas edilemeyecek düzeyde farklılık ortaya çıkmaktadır.

Müstakil Kitâbu't-Tefsîrler birbirlerini kaynak olarak kullanmaktadır. Dolayısıyla sonraki kaynaklarda önceki kaynaklardan nakledilen rivayetler karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Taberî'nin tefsiri de ilk üç asırdaki bilgilerin bir araya getirilmesi şeklindedir. Onun kitabında daha önce temas edildiği üzere beş tane eserin tamamı; on beş civarındaki müstakil Kitâbu't-Tefsîrin ise bir kısmı kaynak olarak kullanılmıştır. Hadis kaynaklarındaki tefsir bölümlerinde ise müstakil Kitâbu't-Tefsîrler kaynak olarak kullanılmamıştır. Bunun istisnası Saîd b. Mansûr'un tefsir bölümündeki Hüseyim b. Beşîr ve Süfyân b. Uyeyne'nin rivayetleridir.⁴³ Saîd b. Mansûr'un tefsir bölümü hem ihtiva ettiği rivayetler hem de kaynak yapısı nedeniyle ilk dönem müstakil Kitâbu't-Tefsîrlere benzer yapıdadır. Tefsir bölümlerinde özellikle de Buhârî ve onu takip eden muhaddislerin çalışmalarında hocalarından aldıkları rivayetleri uygun gördükleri bölümler içerisinde nakletme çabası bulunmaktadır.

Kaynak yönüyle işaret ettiğimiz ayrışmanın dışında bu eserlerden istifade etme tavrında da farklılıklar karşımıza çıkmaktadır. Buhârî ve Taberî Ali b. Ebû Talhâ'nın *Sahife'sini* kaynak olarak kullanmışlardır. Ancak Buhârî lügavî izahlar yönüyle bu sahifeden yararlanırken Taberî bunun dışında sebab-i nuzûl, nâsih ve mensûh, ahkâm ile ilgili bilgiler şeklinde farklı rivayetleri de bu eserden almıştır.⁴⁴ Benzer bir farklılık Tirmizî'nin eserinden nakilde bulunduğu Abd b. Humeyd ile olan ilişkisinde de karşımıza çıkmaktadır. Abd b. Humeyd'in müstakil Kitâbu't-Tefsîri yerine *el-Müsned'i* veya bu eserden özetleyerek oluşturduğu *el-Müntehab'ı* Tirmizî'nin *el-Câmiî'sinin* de kaynağıdır. Zira Tirmizî Abd b. Humeyd'den merfû rivayetler aktarmaktadır. Ancak Taberî müfessir kimliğiyle hareket ederek eserine Abd b. Humeyd'den muhtelif rivayetleri alabilmektedir.

Muhaddislerin ilk müfessirlerin bir kısmı hakkındaki eleştirileri, eserlerinde bu kişilerden rivayette bulunmamalarına neden olmuştur. Özellikle kaynaklarının belirsizliği veya reddedilen görüşlere sahip olmaları sebebiyle Dahhâk, Katâde, Kelbî, Mukâtil b. Süleymân, Mukâtil b. Hayyân, Saîd b. Beşîr, Nâfi' el-Kârî ve Abdurrahmân b. Zeyd gibi isimlerin rivayetleri tefsir bölümlerinde yer almamaktadır. Taberî ise benzer sebeplerle Mukâtil b. Süleymân ve Vâkidî'den nakledilen rivayetleri eserine almamıştır. Ancak diğer isimler konusunda muhaddislerden ayrılmakta ve bu müstakil Kitâbu't-Tefsîrlerden nakilde bulunmaktadır.

⁴³ Saîd b. Mansûr'un tefsir bölümünde Hüseyim'den 700-800, İbn Uyeyne'den 500-600 rivayet bulunmaktadır. Bk. Akbaş, *Kitâbu't-Tefsîr Literatürü*, 141.

⁴⁴ İsmail Cerrahoğlu, "Ali İbn Abî Talhâ'nın Tefsir Sahifesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (1969), 68, 74.

Hadis kaynaklarında çoğunlukla merfû türdeki rivayetler bulunurken müstakil Kitâbu't-Tefsîrlere benzeyen İbn Vehb ve Saîd b. Mansûr'un tefsir bölümleri ile Taberî'nin tefsirinde maktû' ve mevkûf rivayetler çoğunluktadır. Daha önce rivayet türlerine dair sayısal bilgileri aktardığımız için bu kısımda dağılımın oranlarına temas edeceğiz.

Tablo 1. Tefsir bölümleri ile Taberî'nin tefsirindeki rivayetlerin türlerine göre dağılımı⁴⁵

	Merfû	Mevkûf	Maktû'	Toplam Rivayet
İbn Vehb	% 28	% 20	% 52	722
Saîd b. Mansûr	%16	% 34	% 50	2400
Buhârî, Tirmizî ve Nesâî ⁴⁶	% 71		% 39	699
Taberî	% 9	% 25	% 66	35000

Tefsir bölümlerindeki bu rivayetlerle yaklaşık 450 âyet hakkında malumat sunulmuştur. Yaklaşık 35000 rivayete yer veren Taberî, Kur'ân'ı başından sonuna kadar tefsir etmektedir.

İbrâhim Sûresi 27. âyetinin tefsirinde Berâ b. Âzib'den Hz. Peygamber'in "*Kabirde müslümana sorulduğu zaman o, Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in O'nun elçisi olduğuna şehadet edecektir. Şu âyet bu anlamdadır: 'Allah, iman edenleri hem dünya hayatında hem de ahirette sabit bir sözle sağlamlaştırır (İbrâhim 14/27)'*" rivayeti nakledilmektedir. Buhârî bu rivayeti tefsir dışında cenâiz bölümünde aktarırken Tirmizî ve Nesâî sadece tefsir bölümünde, Müslim ise cennet ile ilgili kısımda zikretmektedir.⁴⁷ Nesâî ayrıca İbn Abbas ve Berâ'dan gelen iki rivayeti bu hadisle ilişkili olarak aktarmaktadır.

Taberî ise bu âyetin tefsirinde kapsamlı açıklamaların yanı sıra Berâ'dan nakledilen rivayeti 14 isnadla eserine almaktadır. Bu âyetin manasına dair muhtelif görüşleri de aktarıp değerlendiren müellif, Berâ rivayetinin yanında Nesâî'nin naklettiği mevkûf rivayetler de dâhil 29 rivayeti âyetle ilişkili olarak aktarmaktadır.⁴⁸ Dolayısıyla hadis kaynaklarındaki rivayet sayısı ve türleri ile Taberî'nin eseri arasında mukayese edilemeyecek düzeyde farklılık ortaya çıkmaktadır. Bu durum telif metodu ve eserin sunduğu imkânlar ile alakalıdır. Muhaddislerin âyet veya Kur'ân'ı bütünüyle tefsir çabası bulunmamaktadır. Muhaddis eserin sıhhat kriterlerine ve muhtasar oluşuna uygun şekilde âyetin tefsirine konu edinebileceği rivayetin belirli tariklerine yer vermekle yetinmektedir. Taberî ise muhaddislerin aksine bütün bilgileri toplamaya, merfû rivayetin muhtelif tariklerini zikretmeye, konuyla ilgili mevkûf ve maktû' rivayetlere temas etmeye gayret etmektedir.

Tefsir bölümlerindeki rivayetler muhaddislerin muhtelif hocalarından naklettiği merfû rivayetlerden oluşmaktadır. Bu yüzden hadis kaynaklarındaki tefsir bölümlerinde belirli bir isnad kalıbından bahsetmek mümkün değildir. Ancak Taberî'nin eseri belirgin isnad kalıplarından oluşmaktadır.⁴⁹ Zira Taberî ilk dönemdeki müstakil Kitâbu't-Tefsîrlerdeki bilgileri bir araya getirmektedir. Merfû rivayetler söz konusu edildiğinde Taberî'nin muhaddislerin isnadlarını kullandığı, sadece hadisi aldıkları hocaları yönüyle bir farklılık olduğu görülmektedir. Abese Sûresi'nin inişi hakkında Hz. Âişe'den nakledilen rivayet Tirmizî

⁴⁵ Akbaş, *Kitâbu't-Tefsîr Literatürü*, 223; Hudayrî, "et-Tefsîr bi'l-Eser beyne İbn Cerîr ve İbn Ebî Hâtim", *Mecelletü'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye*, 4 (2009), 60, 29, 77-78; a.mlf., *Tefsîru't-Tâbiîn*, 1/75-76 (dipnot 5).

⁴⁶ Müslim'in tefsir bölümündeki rivayetlerin bir tanesi hariç tamamı mevkûf türde olduğu için bu kısma dahil edilmemiştir.

⁴⁷ Buhârî, "Tefsîr", *İbrâhîm* (14), 2, "Cenâiz", 86; Müslim, "Cennet", 73; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 15; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/139.

⁴⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 16/589-603.

⁴⁹ Horst, "Taberî'nin Kur'ân Tefsiri'ndeki Rivayetler", 312, 327-328.

ve Taberî'nin eserinde aynı isnadla yer almaktadır.⁵⁰ Bir başka örnekte "Dehre sövmeyin" rivayeti Buhârî, Müslim ve Nesâî ile Taberî tarafından aynı tarikle nakledilmektedir.⁵¹

Bu örneklerin sayısı artırılabilir. Ancak merfû rivayetler konusunda tefsir bölümleri ile Taberî'nin eseri arasında aynı isnadla nakledilmesine rağmen bazı rivayetlerdeki farklılıklar dikkat çekicidir. Buhârî ve Müslim'in muttasıl bir senedle naklettikleri "Yaklaşan fitneden dolayı Arapların vay haline" rivayeti Taberî tarafından aynı tarikle aktarılmaktadır. Ancak İbn Şihâb'dan gelen bu rivayet Taberî'nin eserinde mürsel olarak yer almaktadır.⁵² Nesâî'nin yer verdiği Abdullah b. Amr'dan gelen bir rivayet Taberî'nin eserinde "an racülin min ashâbi Rasûlillah" lafzıyla meçhul olarak nakledilmektedir.⁵³

3.3. Sundukları Muhteva

Hadis kaynaklarındaki tefsir bölümlerinde rivayetin sağladığı kadar bilgi bulunmaktadır. Muhaddisin takip ettiği yöntemden dolayı bir rivayet farklı bölümlerde tekrar edebilmektedir. Dolayısıyla tefsir bölümünde nakledilen bir rivayetten murad edilen mana için diğer bölümlerdeki metinlerinin de dikkate alınması gerekmektedir. Bir rivayetin tefsir dışında tekrar ettiği bölümler aslında o rivayetin sahip olduğu muhtevaya ilişkin ipucu sunmaktadır.

Hadis kaynaklarındaki rivayetlerin tefsir yönü incelendiğinde en çok âyetlerle ilgili tarihi bilgi verdikleri görülmektedir. Bu da sebab-i nuzûl, âyetin indiği zaman ve ortama ilişkin malumat şeklindedir. Tarihi bilgilerden sonra hüküm bildiren rivayetler ikinci sırada yer almaktadır. Zira bu tür rivayetler tefsir dışında daha çok namaz, mescid, hac, zekat ya da oruç gibi bölümlerde tekrar etmektedir. Gayba ilişkin bilgiler yani iman, ahiret, kıyamet gibi meselelerdeki rivayetler tefsir bölümündeki muhtevanın öne çıkan üçüncü grubunu teşkil etmektedir. Son olarak Kur'ân hakkındaki rivayetler (fezâilü'l-Kur'ân, kıraât vb.) tefsir bölümlerinde bulunmaktadır.⁵⁴

Taberî tefsirine muhteva yönüyle bakıldığında müellifin yöntemi ve rivayetlerin türleri aslında durumu özetlemektedir. Çünkü Taberî rivayetlerin yanında görüşlerini aktarmakta, farklı kaviller arasında tercihte bulunmakta, merfû-mevkûf-maktû' rivayetler ile İsrâîlî bilgi, sarf-nahiv ilimlerine ait deliller, Arap dilinden örnekler ve şiir gibi pek çok malumatı âyetin izahında bir araya getirebilmektedir. Özellikle tâbiîn dönemi tefsir anlayışının Taberî'nin eserindeki rivayet sayısına yansımaları onun eserinin muhtevasını tâbiîn dönemi tefsir anlayışının belirlediğini göstermektedir. Ayrıca Taberî kendi görüşlerini dahi rivayetlere dayandırarak aktarmaktadır. Bu yüzden Taberî'nin eseri hakkında "rivayet ile dirayetin bir arada bulunduğu tefsir" ifadesi kullanılmaktadır.⁵⁵

Muhteva yönüyle bu farklılığa rağmen Buhârî, Taberî'nin geniş hacimli ve zengin muhtevalı eserine yaklaşmaktadır. Zira hadis kaynaklarında Arap diline dair incelikler ve şiirden örnekler bulunmazken Buhârî'nin eserinde isnadsız filolojik izahlar onun tefsir bölümünü zenginleştirmektedir. Bu bilgiler müstakil Kitâbu't-Tefsîrlerde öncelikle karşımıza çıkan muhtevadır.

⁵⁰ Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 76; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 27/107-108.

⁵¹ Buhârî, "Tefsîr", Câsiye (45), 1, "Edeb", 101, "Tevhîd", 35; Müslim, "Elfâz", 1, 2, 3; Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, 10/254; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 24/99-100.

⁵² Buhârî, "Ehâdîsu'l-Enbiyâ", 7; Müslim, "Fiten", 1, 2; Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, 10/166; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 24/99-100.

⁵³ Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, 10/248; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 23/523-524.

⁵⁴ Akbaş, *Kitâbu't-Tefsîr Literatürü*, 230-238.

⁵⁵ Naif Yaşar, "Taberî'nin Tefsir Usulü", *Din ve Bilim- Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 1/2 (2018), 73.

İncelenen eserlerdeki muhtevada âyetin delalet ettiği mananın da belirleyici etkisi bulunmaktadır. Muhaddisler tefsir bölümlerinde çoğunlukla merfû rivayetlere yer verirken gayba ilişkin meselelerde de bu tavır devam etmektedir. Zira iman, kader, fitneler, kıyamet vd. konulardaki bilgiler sahabe ve sonraki nesillerin kendi içtihatlarıyla bilemeyecekleri meselelerdir. Hz. Peygamber'den nakledilen bu bahisteki rivayetler hem tefsir bölümlerinde hem de Taberî'nin tefsirinde yer bulmuştur. Ancak Taberî bu rivayetlerin yanında sahabe ve takip eden nesillerden müfessirlerin görüşlerini de aktarmaktadır. Bu rivayetler aslında merfû asıldan hareketle ulemanın aktardığı bilgilerdir. Ancak tefsir çevrelerinde her daim merfû rivayeti öne çıkarma ve kaydetme çabası bulunmadığı için doğal olarak Taberî tefsirinde de bu rivayetler bir aradadır. Kıyametten bahseden Hâc Sûresi'nin ilk iki âyeti hakkında "ahirette bin kişiden sadece birisinin cennete girebileceği" hakkındaki merfû rivayet hem tefsir bölümlerinde hem Taberî'nin eserinde yer almaktadır.⁵⁶ Taberî bu rivayeti muhtelif isnadlarla aktarmakta ve İbn Cüreyc, İbn Zeyd ve Hasan-ı Basrî'den bu âyette ahiretin kastedildiğini nakletmektedir.⁵⁷

Teyemmüm âyetinin tefsiri kapsamındaki rivayetler, eserlerin sunduğu muhtevaya örnek teşkil etmektedir. Nisâ Sûresi 43. âyet ve Mâide Sûresi 6. âyeti teyemmüm konusunun ele alındığı yerlerdir. Tefsir bölümlerinde teyemmüm âyeti hakkında Hz. Âişe'nin yolculukta geri kaldığını bildiren rivayet aktararak sebep-i nuzûl ele alınmaktadır.⁵⁸ Ancak teyemmümün hangi şartlarda ve ne şekilde gerçekleştirileceği tefsir dışındaki bölümlerde bulunmaktadır. Bunun için ilgili âyetlerin tefsiri sadedinde taharet ve teyemmüm gibi bölümlere ve buralardaki bâb başlıklarına başvurmak gerekmektedir.

Aynı meselede Taberî'nin tefsiri incelendiğinde müellifin Nisâ Sûresi 43. âyetinde teyemmüm meselesini etraflıca ele aldığı görülmektedir. Önce lafızları inceleyip görüşleri değerlendiren Taberî, muhtemel soruları da cevaplamaktadır.⁵⁹ Hangi durumda ve kimlerin teyemmüm yapılabileceğini tartışıp âyetteki "kadınlara dokunma" anlamındaki lafzı ele alan müellif burada kastedilenin cinsî münasebet olduğunu belirtmekte ve âyetin ihtilaf olmayan kısımlarını kısaca ele almakla yetinmektedir.⁶⁰

Teyemmüme dair âyetin nuzûl sebebi hakkında tefsir bölümlerindeki Hz. Aişe rivayeti dışında yolculuk esnasında su bulamayan sahabe için teyemmüm âyetinin nâzil olduğunu bildiren rivayetleri Nisâ Sûresi 43. âyetin tefsirinde aktaran Taberî herhangi bir tercihte bulunmamaktadır. Ayrıca âyet ile ilgili kıraat farklılıkları, lafızların anlamları, teyemmüm alınma şekli, kullanılacak toprağın vasfı gibi konulara temas etmekte ve fikhî meseleleri zikredip tercihlerini belirtmektedir.⁶¹ Bu âyetin tefsirinde Taberî 163 rivayetin yanında kıraat farklılıkları, şiir iktibasları ve farklı âyetlerden deliller zikretmektedir.

İncelediğimiz örnekte hadis kaynaklarında taharet ve teyemmüm bölümlerinde ele alınan Hz. Âişe'nin başından geçen hadiseye ilişkin rivayet Buhârî ve Nesâî tarafından tefsir bölümlerinde de aktarılmaktadır. Bu rivayetin her iki âyeti tefsir yönü rivayetteki bilgi ile sınırlıdır. Teyemmüm meselesinin izahı için rivayetin diğer tariklerine ve hadis kaynaklarında yer aldığı diğer bölümlere de bakmak gerekmektedir. Ayrıca teyemmüm hakkında Hz. Peygamber'den vârid olan başka rivayetler de dikkate alınmalıdır. Yine de âyetin lafzı

⁵⁶ Buhârî, "Tefsîr", Hac (22), 1; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 23; Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, 10/188; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 19/357-361.

⁵⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 19/361-364.

⁵⁸ Buhârî, "Tefsîr", Nisâ (4), 10, Mâide (5), 3, "Teyemmüm", 1, 2, "Fezâilu's-Sahâbe", 5, 30, "Nikâh", 65, 125, "Libâs", 58; Müslim, "Hayz", 108, 109; Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, 10/66.

⁵⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 8/375-384.

⁶⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 8/385-399.

⁶¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 8/375-426.

hakkında malumat ve teyemmüm bahsinde değinilmesi gereken fikhî meseleler tam olarak ortaya konulmamaktadır. Aynı âyetleri Taberî tefsirinde incelediğimizde rivayetler, görüşler, lügavî açıklamalar, konuyla ilgili diğer âyetlerden deliller ve şiir örnekleri karşımıza çıkmaktadır. Taberî bütün bunları bir araya getirip yorumlamakta, tartışmalara ilişkin kanaatlerini sunmaktadır. Dolayısıyla eserin sebep-i telifine uygun bir şekilde âyetin anlaşılmasına yönelik bir çaba ortaya koymaktadır. Tefsir bölümlerinin bu minvalde bir iddiası bulunmadığı için eserlerdeki muhteva arasında farklılıklar ortaya çıkmaktadır.

Daha önce Nesâî'nin tefsir rivayetleri içerisinde değerlendirdiği bazı rivayetlerin tefsirle alakasının dolaylı olduğunu belirtmiştik. Benzer bir durum Buhârî için de geçerlidir. Bunun önemli bir göstergesi tefsir bölümlerindeki bazı rivayetlerin Taberî'nin tefsirinde yer almamasıdır. Taberî'nin bu rivayetlere ulaşamadığı için eserinde yer vermediği düşünülebilir. Ancak birazdan temas edeceğimiz örneklerde Taberî'nin bu tür rivayetlere ulaşsa da tefsirinde ilgili âyet ile alakalı görmediği için zikretmediği görülecektir.

Hz. Peygamber'in Kabe'yi tekrar eski temellerinin üzerine inşa etmek istediği ancak kavmi yeni Müslüman olduğundan dolayı bunu yapmadığını bildiren rivayet Bakara Sûresi 127. âyetin tefsiri olarak Buhârî ve Nesâî tarafından aktarılmaktadır.⁶² Bu rivayeti Taberî tarihinde zikrederken tefsirinde nakletmemektedir.⁶³ Bir başka örnekte Buhârî ve Nesâî'nin "Yunus" lafzıyla ilişkili olarak farklı âyetlerin tefsirinde naklettikleri "*Hiç kimsenin, 'Ben Yûnus b. Mettâ'dan daha hayırlıyım' deme hakkı yoktur*" rivayetini Taberî tefsirinde aktarmamaktadır.⁶⁴

Müstakil bir araştırmaya konu olabilecek genişlikteki bu meselede örnekler artırılabilir. Yine de Buhârî'nin tefsir bölümünde naklettiği tekrarsız 54 merfû rivayet Taberî'nin tefsirinde bulunmamaktadır.⁶⁵ Nesâî için de benzer durumun bulunduğu dikkate alınırsa muhaddislerin tefsir kapsamında değerlendirdikleri rivayetlerin bir kısmının âyetler ile ilişkisinin dolaylı olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle de namazda okunan âyetler/sûreler, Hz. Peygamber'in kıraati gibi rivayetler bu kapsamda yer almaktadır. Ancak mevkûf ve maktû' rivayetler için durum aksi yöndedir. Zira bu rivayetler büyük ölçüde âyetlerin izahına yönelik bilgiler ihtiva etmektedir. Taberî de hem tefsir amacıyla rivayetleri derlemektedir hem de eserinde başta tâbiîn dönemi olmak üzere hicrî ilk üç asrın tefsir bilgisini bir araya getirmektedir. Bu durum da eserler arasındaki muhteva farklılığını ortaya çıkaran sebeplerdendir.

Sonuç

Hicrî ilk üç asır İslâmî ilimlerin teşekkül ettiği ve eserlerin telif edildiği bir dönemdir. Bu asırlarda öncelikle rivayetler tedvin edilmiş, peşi sıra konulara göre rivayetler tasnif edilmiştir. İkinci asrın ortalarında başlayan tasnif sürecindeki eserlerden bir kısmı tefsire dair rivayetleri toplayan müstakil Kitâbu't-Tefsîrlerdir. Küçük hacimli bu risalelerden sonra farklı konuları bir araya getiren ale'l-ebvâb hadis kaynaklarında da tefsir bölümü oluşturulmuştur.

Tefsir bölümü oluşturan ilk muhaddis Abdullah b. Vehb olup onu takiben Saîd b. Mansûr da eserinde tefsire bölüm açmıştır. Bu iki tefsir bölümü kendi dönemlerindeki müstakil Kitâbu't-Tefsîrler gibi çoğunlukla maktû' ve mevkûf rivayete yer vermekte, özellikle tâbiîn döneminin tefsir çevrelerinde konuşulan rivayetlerini bir araya getirmektedir. Üçüncü asra gelindiğinde Buhârî ile birlikte hadis kaynaklarında merfû rivayetler öne çıkarılmış, sıhhat vurgusu belirgin hale gelmiştir. Bu durum tefsir bölümlerinde de karşılık bulmuş ve çoğunluğu merfû ve sahih rivayetlerden tefsir bölümleri oluşturulmuştur. Kütüb-i Sitte

⁶² Buhârî, "Tefsîr", Bakara (2), 10; Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, 10/15.

⁶³ Taberî, *Târîh*, 5/622.

⁶⁴ Buhârî, "Tefsîr", Nisâ (4), 26, En'âm (6), 4, Saffât (37), 1; Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, 10/92.

⁶⁵ Akbaş, *Kitâbu't-Tefsîr Literatürü*, 303.

müelliflerinden Buhârî dışında Müslim, Tirmizî ve Nesâî de tefsir rivayetlerini eserlerinde bir araya getirmiştir.

Dördüncü asra gelindiğinde ise Taberî'nin öncüsü olduğu Kur'ân'ın tamamını tefsir eden, ilk üç asırdaki bilgileri bir araya getiren hacimli tefsirler telif edilmiştir. Hem bu asrın hem de tefsir tarihinin en hacimli eseri olan Taberî tefsirinde müstakil Kitâbu't-Tefsîrlerdeki rivayetler bulunmakta ve müellifin açıklamalarının da desteklemesiyle bu rivayetler âyetle ilişkilendirilip değerlendirilmektedir. Bu eserde yine rivayet olarak yer alan tarihi bilgiler, İsrâiliyât, Arap dilinin kuralları, şiirlerden örnekler gibi farklı unsurlar tefsiri zenginleştirmekte, âyetlerin izahında müellifin kalemını güçlü kılmaktadır.

Muhaddislerin oluşturdukları bölümlerde merfû tefsir rivayetleri öne çıkarmaktadır. Âyetin tefsiri olarak görülen rivayetlerin yer aldığı bu bölümlerde muhaddisler arasında farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Buhârî farklı bölümlerde rivayetleri tekrar etmekte iken Müslim bir rivayeti en alakalı gördüğü bölümde bütün isnad ve metinleriyle aktarmaktadır. Buhârî ayrıca filolojik izahları eserin genelinde aktarmakta, tefsir bölümünde bu bilgiler yoğunlaşmaktadır. Tirmizî'nin rivayetin sıhhatine dair açıklamaları, Nesâî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'da tefsir ile alakalı rivayetlerin sayısını artırması Kütüb-i Sitte eserlerindeki tefsir bölümlerinde karşımıza çıkan temel özelliklerdir. Bu vasıflar eserlerin genel özelliklerinin tefsir bölümündeki yansımaları olup tefsir bölümlerine özel bir uygulama bulunmamaktadır.

Tefsir bölümleri Kur'ân'ın bütünü tefsir etmek veya herhangi bir âyeti bütünüyle anlamak gibi bir mahiyete sahip değildir. Muhaddisler yer verdikleri rivayetler aracılığıyla âyet-hadis ilişkisini sağlamaktadır. Bir âyetin anlaşılması için tefsir bölümündeki rivayetin başka bölümlerde tekrar eden lafızlarına da bakmak gerekmektedir. Ayrıca yine aynı âyetle ilişkili tarihi, fıkhi vb. meseleler için başka rivayetlere de başvurulmalıdır. Dolayısıyla muhaddislerin tefsir bölümleri öncelikle Kur'ân'ın anlaşılmasıyla ilişkili rivayetleri bir araya getirirse de hadis kitaplarının bütünü Kur'ân'ın tefsirine konu olacak bilgileri ihtiva etmektedir.

Taberî tefsiri söz konusu olduğunda tefsir bölümleriyle farklılıklarının temel sebebi müellifin telif yöntemi ve eserinde yer verdiği rivayetlerdir. Taberî Kur'ân'ı baştan sona tefsir etmeye çalışmakta, merfû rivayetlerin yanında daha çok maktû' ve mevkûf rivayetlere başvurmuştur. Dolayısıyla Kur'ân'ın yoğun olarak tefsir edildiği tâbiîn dönemi tefsir bilgisi eserin tamamında yer almaktadır. Bu rivayetlerin dışında yer verdiği bilgiler ve ihtilafli konularla ilgili değerlendirmeleri âyetlerle alakalı pek çok meselenin izahını sağlamaktadır.

Muhaddisler rivayetleri aldıkları kaynaklar konusunda seçici davranıp bir kısım müfessiri eleştirmişlerdir. Bu yüzden müstakil Kitâbu't-Tefsîrlerdeki âyetler hakkında kısa açıklama ve lügavî izahları içeren muhtevanın önemli bir bölümü hadis kaynaklarında yer bulamamıştır. Ancak muhaddislerin bu yaklaşımı sonraki dönem kaynaklarına özellikle de Taberî'nin eserine etki etmemiştir. Tefsir kendisine özgü bir yapıda varlığını sürdürmüş, müstakil Kitâbu't-Tefsîrlerdeki rivayetler hacimli tefsirlerde yer bulmuştur.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The authors declare no conflict of interest. / Yazarlar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Sustainable Development Goals (SDG) / Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları (SDG):
4 Quality Education / Nitelikli Eğitim

Kaynakça

- Abdürrezzâk, Ebû Bekir b. Hemmâm es-San'ânî. *Tefsîru Abdürrezzâk*. thk. Mahmud Muhammed Abduh. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419.
- Akbaş, Mustafa Yasin. *Kitâbu't-Tefsîr Literatürü: Teşekkül Döneminde Hadis ve Tefsir*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2023.
- Akbaş, Mustafa Yasin. "Muhaddislerin Hicrî İkinci Asır Müfessirleri Hakkındaki Eleştirileri: Gerekçeler ve Etkiler". *Hicri İkinci Asırda İslâmî İlimler- 3*. ed. Hidayet Aydar vd. 41-56. Ankara: İksad Yayınları, 2022.
- Akyüz, Ali. *Saîd b. Mansûr'un Musannef'inin Yeniden İnşası*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992.
- Aydın, Atik. *Taberî'nin Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi*. Ankara: Ankara Okulu, 2005.
- Bırışık, Abdülhamit. "Hasan-ı Basrî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/301-303. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Bırışık, Abdülhamit. "Tefsir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/281-290. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Şuayb el-Arnaût, Âdil Mürşid. 5 Cilt. Beyrut: er-Risâletü'l-Âlemiyye, 1436.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Ali İbn Abî Talha'nın Tefsir Sahifesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (1969), 56-82.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınevi, 2015.
- Dinç, Ömer. *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Tefsir Anlayışı*. İstanbul: İsam Yayınları, 2022.
- Güç, Hasan. *el-Kütübü's-Sitte'de Bulunan Tefsir Bölümleri, Mahiyetleri ve Karşılaştırılmaları*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 1990.
- Hâlid b. Yûsuf el-Vâsıl. *Tefsîru etbâi't-tâbiîn: arz ve dirâse*. Riyad: Merkezu Tefsîr li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 1437.
- Hatîb, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sabit. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422.
- Horst, Heribert. "Taberî'nin Kur'ân Tefsiri'ndeki Rivayetler". çev. Sabri Çap. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 16/1 (2016), 309-328.
- Hudayrî, Muhammed b. Abdullah b. Ali. "et-Tefsîr bi'l-eser beyne İbn Cerîr ve İbn Ebî Hâtim". *Mecelletü'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye* 4 (2009), 13-162.
- Hudayrî, Muhammed b. Abdullah b. Ali. *Tefsîru't-tâbiîn: arz ve dirâse ve mukârene*. 2 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1420.
- İbn Hayr, Ebû Bekir Muhammed b. Hayr b. Ömer el-İşbîlî. *Fehresetü İbn Hayr el-İşbîlî mâ revâhu an şuyûhihî mine'd-devânîni'l-musannefe fî durûbi'l-ilm ve envâ'i'l-ma'ârîf*. thk. Muhammed Fuâd Mansûr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419.
- İbn Teymiye, Ebû'l-Abbas Takıyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm. *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1490.
- Kaya, Mesut. *Taberî Tefsiri'nin Kaynakları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2022
- Muhammed ez-Zühaylî. *el-İmâm et-Taberî*. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 2. Basım, 1999.
- Müsâid b. Süleymân et-Tayyâr (ed.). *Mevsû'âtü't-tefsîri'l-me'sûr: ekberu camî li-tefsîri'n-Nebî (s.a.s.) ve's-sahâbe ve't-tâbiîn ve tâbiîhim ma'zûvven ilâ masâdirihî'l-asliyye*. 24 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1439.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî. *el-Câmi'u's-sahîh*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.

- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *es-Sünenü'l-Kübrâ*. thk. Hasan Abdulmun'im Şelebî. 12 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Saîd b. Mansûr, Ebû Osman b. Şu'be el-Horasânî. *Sünenü Saîd b. Mansûr*. thk. Sa'd b. Abdullah Âli Humeyyed, Hâlid b. Abdurrahman el-Cüreysî. 8 Cilt. Riyad: Dâru's-Sumay'î, 1985.
- Sezgin, Fuat. *Buhârî'nin Kaynakları*. Ankara: Otto Yayınları, 3. Basım, 2012.
- Sezgin, Fuat. *Târîhu't-türâsi'l-Arabî: ulûmu'l-Kur'ân ve'l-hadîs*. çev. Mahmud Fehmî Hicâzî. Riyad: Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1983.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1396.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Mahmud Muhammed Şâkir, Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Kahire: Dâru İbni'l-Cevzî, ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî: Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm. 11 Cilt. Mısır: Dâru'l-Meârif, 2. Basım, ts.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Salih b. Abdülaziz b. Muhammed. Riyad: Dâru's-Selâm, 1999.
- Türcan, Zişan. "Hadis Rivayet Geleneği ve Tefsir -Sahîhu'l-Buhârî'nin Kitâbu't-Tefsir'i Örneği-". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2010), 249-281.
- Yaşar, Naif. "Taberî'nin Tefsir Usulü". *Din ve Bilim- Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 1/2 (2018), 71-92.
- Yıldırım, Sedat. *Mâlikî Fakîh'i Abdullah b. Vehb'in (v. 197/812) Hadisçiliği ve el-Câmi'ine Ait Tefsir Bölümü*. İstanbul: Hiperyayın, 2019.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. 18 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1427

Research Article

A Comparative Analysis of Tafsīr Chapters in Hadīth Sources with Ṭabarī's Tafsīr

Mustafa Yasin AKBAŞ

Dr. Öğr. Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı, Afyonkarahisar, Türkiye
Asist. Prof., Afyon Kocatepe University, Faculty of Theology Department of Hadith, Afyonkarahisar, Türkiye
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0257-1694> | ROD ID: <https://ror.org/03a1crh56> | yakbas@gmail.com

EXTENDED ABSTRACT

Introduction: In the first three centuries of Hijri, when the sciences were formed, the narrations were preserved by being edited, and then the process of classification began, in which the narrations were grouped by subjects. Some of the artefacts created in this period are the self-contained Kitāb al-Tafsīr of narrations aimed at understanding the Qur'an. In these books, the hadīths, explanations and interpretations that came to the fore in the tafsīr activities of the period were brought together. These works were followed by tafsīr chapters in hadīth sources, and in the fourth century, the process of compiling voluminous tafsīr books began. In this article, the tafsīr chapters in the hadīth sources of the first three centuries of Hijri are compared with Tabari's massive tafsīr.

Method: This study examines the general features of the books, the characteristics of the exegesis sections and the main features of Ṭabarī's tafsīr. Afterwards, through the method and the narrations in the works, the amount of tafsīr knowledge in both types, the adequacy of the efforts made to understand the āyāh, the possibilities and limitations of the works are discussed. The reasons for the similarities between the works and the reasons for the differences are also revealed in this context.

Findings: It was determined that 77 self-contained Kitāb al-Tafsīrs were written in the first three centuries, but very few of them (10) have survived to the present day. Nevertheless, Ṭabarī was able to incorporate the content of a large number of extant or extant works. In the hadīth sources, after the tafsīr chapters of 'Abd Allāh ibn Wahb and Sa'īd ibn Manşūr, it was determined that Bukhārī, Muslim, Tirmidhī and Nesāī formed tafsīr chapters among the six authoritative books. These sections in the hadīth sources are similar to the general characteristics of the book. Indeed, the books of 'Abd Allāh ibn Wahb and Sa'īd ibn Manşūr contain mostly the sayings of the companions and followers. With Bukhārī, a more careful use of isnad is found in the tafsīr chapters where the Prophet's hadīths are included. In the hadīth sources we have examined, narrations related to the exegesis of the Qur'an have been brought together. However, tafsīr narrations are not only these. Therefore, all hadīth books should be evaluated in relation to tafsīr. The narration included for the interpretation of a verse may not provide a complete framework for the exegesis of that ayah. This is because the narrators do not include their own opinions in the tafsīr chapters, and they narrate the narrations other than the authentic tafsīr in a limited amount. Ṭabarī, on the other hand, explains each verse extensively in his book by including different narrations from Arabic language, history, Isrāīliyyāt knowledge and his own views in addition to the hadīths.

Discussion: The fact that narrators considered some of the tafsīr narrations weak, criticised some of the first period commentators, and did not use some of the self-contained Kitāb al-Tafsīr compiled especially in the second century as a source. After all, hadīth sources do not claim to be commentaries. In the case of the six authentic books, the priorities of the hadīth scholars were the collection of authentic narrations. As for Ṭabarī, he did not have to limit himself like the narrators. Although there is an evaluation of the authenticity of the narrations he includes in his book, his main effort in the book is to bring together narrations and interpretations with information for the understanding of the Qur'an. As such, the hadīth sources and Tabari's massive tafsīr differ to a great extent in terms of both the number of narrations and the content they present. Nevertheless, the fact

that both types of works were written and have survived to the present day allows us to see the data they provide on the hadīth and tafsīr sciences of the relevant period.

Conclusion: The perspective offered by the narrators regarding the science of tafsīr during the formation period of the sciences can be seen in the tafsīr sections of the hadīth sources. Accordingly, examples of authentic narrations that can be seen as related to tafsīr have been brought together in these books. However, not all of these narrations are directly related to tafsir. Some narrations do not provide information about tafsīr or provide very limited data. The efforts of the narrators are not the explanation of the āyāh in their entirety. In order to understand the hadīths related to the āyāh, it is necessary to pay attention to the other chapters in the book and the text of the hadīth in those chapters. Therefore, it can be said that tafsīr chapters in hadīth sources primarily aim to show the Qur'ān-Sunnah unity. Ṭabarī's tafsīr is a complete tafsir in terms of its volume, the different narrations it brings together, and the author's comments and evaluation of this information. The fact that he benefited from some independent books of tafsīr, from which the narrators kept their distance, increases the value of his book in terms of bringing together the knowledge of tafsīr in the first centuries.

Recommendation: Focusing on the hadīth sources of the first three centuries and comparing different sections with the volume books of independent sciences allows us to reach important information about the early period. Therefore, similar studies are needed. In this way, it will be possible to reach a more comprehensive result of the first period research.

Keywords: Hadīth, Tafsīr, Six authentic books, Ṭabarī, Comparative.